

גיוס כוח-אדם למלחמה

ארץ-ישראל

שמונה חודשים לפני ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, המוסדות הלאומיים – הסוכנות היהודית לארץ-ישראל והוועד הלאומי לכנסת ישראל – הקימו את "מרכז המיפקד לשירות העם", כדי לגייס את כוח-האדם של היישוב היהודי לצורכי ההגנה והלחימה, ולרתק את כוח-האדם הדרוש להפעלה תקינה של השירותים החיוניים ושל כלכלת היישוב בכל רחבי הארץ. מרכז המרכז, פנחס גוברין, מציין בהקדמה לספרו על הפרויקט: "עקב הנסיבות והתנאים המיוחדים ששררו אז בארץ, רוכזו בידי 'מרכז המפקד' סמכויות נרחבות. למעשה היה זה המוסד הממשלתי הראשון 'בטרם ממשלה', שפעל בתוקף ובסמכות 'מעין-ממלכתית'..."

אכן, עוד בטרם התקבלה החלטת האו"ם, ב-29 בנובמבר 1947, התכנסה הנהלת הסוכנות, ב-12 באוקטובר 1947, והחליטה: יש לגייס ולאמן בכל הדחיפות כוח מזוין עברי, להכין מנגנון לשירותים ממלכתיים ולהכין מלאי של מזון ואספקה לצורכי המשק החיוניים. לצורך ביצוע הגיוס הוחלט באותה ישיבה של הנהלת הסוכנות על הקמת מוסד מרכזי, שבו ישתתפו נציגי כל המוסדות הארגוניים של היישוב. מרכז זה ישא את השם "מרכז-המיפקד לשירותי ציבור" (שמו הוסב כעבור זמן-מה ל"מרכז-המיפקד לשירות העם"). כמה ימים קודם לכן (ב-6 באוקטובר 1947), פנה בן-גוריון לאפרים בן-ארצי – שהיה הקצין הארצי-ישראלי הבכיר ביותר ששירת בבריגדה היהודית (חי"ל) במסגרת הצבא הבריטי, במלחמת העולם השנייה, ועימו נועץ בדבר הקמת צבא יהודי למדינה שעמדה לקום – והציג לו את השאלה הבאה: "מה הם המוסדות העליונים הדרושים לביצוע התפקיד (גיוס יכולתו של היישוב), מה הם הסידורים... ואיך לתכנן ולאמן הכוחות הצבאיים וסידורי ההספקה הדרושה להם, מתוך שמירה מכסימלית על המשך חייו התקינים של היישוב – עד כמה שאפשר."¹

מנתוני מחלקת ההיסטוריה של צה"ל אנו למדים, כי בסתיו 1947 עמדו לרשות היישוב

היהודי בארץ הכוחות הבאים: בגיוס מלא נמצאו 420 איש ב"מנגנון הקבע" של ארגון ה"הגנה"; 1,792 נוטרים במימון ממשלת המנדט, מדרגת טוראי ועד רב-סמל ראשון (במסגרת הנוטרות לא היו קצינים

יהודים, אך יש לזכור שמרבית המש"קים בנוטרות היו בוגרי קורס המ"מים של ה"הגנה") ארבעה גדודי פלמ"ח עם 2,100 מגויסים מכל הדרגות, וכן כאלף "רזרוויסטים" של הפלמ"ח, שניתן היה לקרוא להם בכל עת לשירות פעיל. הפוטנציאל לגיוס: כ-9,500 אנשי "חיל השדה" (חי"ש) של ה"הגנה"; כ-32,000 חיילים של "חיל המשמר" (חי"מ) של ה"הגנה", רובם מרותקים להגנת היישובים; וכמו-כן עתודה מסוימת, שמשפרה לא היה ברור ומגודר, מקרב "גדודי הנוער" (גדנ"ע). לכך יש להוסיף כ-2,000 עד 3,000 אנשי אצ"ל ומאות אחדות של חברי לח"י.

לא היה כל ניסיון מעשי קודם שיאפשר להשיב על השאלה, כיצד מגייסים מיליציה כזאת. הייתה אמנם "ועדת ההתגייסות", שעסקה בגיוס בני היישוב לצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השנייה – אך זו הייתה סוגיה שונה לחלוטין מזאת שבפניה ניצב היישוב עתה. "ספר תולדות ההגנה" מתייחס בנימה פסימית ביותר למצב שנוצר בסתיו 1947:

להנהלת היישוב ול"הגנה" היה ניסיון רב בשטח גיוס היישוב, וניסיון זה לא היה מעודד. אמנם בשעות סכנה עליונה היה גל ההתנדבות מקיף חלק ניכר של הציבור (גם אז לא את כולו), אולם בחלוף הסכנה הבלתי-אמצעית הייתה רוח ההתנדבות מתרופפת. ניסיון זה וניסיונות דומים לגיוס בהתנדבות במדינות אחרות הוכיחו, כי במלחמה מודרנית אין להימנע מגיוס טוטלי של האוכלוסייה – ואליו יש להגיע רק בדרך של גיוס חובה, שאין לבצעו אלא באמצעים חוקיים וכספיים של מדינה ריבונית. בחודשים המכריעים של סתיו וחורף תשי"ח (1948) לא היו ברשות היישוב כלים של מדינה סוברנית, ולמוסדותיו לא ניתנה יכולת

פרק מתוך ספרו החדש של פרופ' יהודה ואלך "אל הדגל", המשווה בין הקמת צה"ל תוך כדי מלחמת העצמאות לבין גיבוש צבא הצפון תוך כדי מלחמת האזרחים האמריקנית. הספר ראה אור בהוצאת "מערכות"

המועצה אישרה את התוכנית וגם את מערכת הטפסים (שאלוני גיוס, כרטיסי התייצבות, טופסי רישום) שהוצגה בפניה.

צעדי הגיוס הראשוניים

התהליך היה מקיף ומיידי. ברחבי הארץ התקיימו כינוסים של ועדי עובדים ואספות של העובדים. בבתי-הכנסת הופיעו הרבנים וראשי העדות. בכל ההתכנסויות הללו דיברו על חובת השעה הגדולה, ויצאו בקריאה להתנדבות ולהתגייסות ברכוש ובנפש.

דבר הקמתו של "מרכז-המיפקד לשירות העם" פורסם בכל העיתונות כ"הכרזה מס' 1 אל כל בני היישוב". הכרזה מס' 2, שפורסמה כ"צו", קבעה את מועד תחילת ההתייצבות בתל-אביב ל-9 בדצמבר 1947. באותו היום נפתחו בעיר הגדולה שמונה לשכות גיוס.

תל-אביב ראויה להתייחס-סות מיוחדת. בעיר זו התרכזו 50 אחוזים מכלל היישוב היהודי בארץ, והיא הייתה במצב שונה: בעוד ששאר חלקי הארץ עמדו, בשלב מוקדם מאוד, במערכה שנפתחה למחרת החלטת האו"ם – הרי כוח-האדם, שהיה מרוכז בתל-אביב ובנותיה, עמד כבר בפני התקפות עוינות על העיר גופא, והיא אף הייתה מסוגלת לספק תגבורות לכל אזורי הארץ. מתל-אביב התחיל גם תהליך הפינוי הבריטי (מ-15 בדצמבר 1947), וכך נוצרה "הטריטוריה העברית הראשונה" של מדינת ישראל. היה זה אך טבעי כי בתל-אביב הוקמו מחנה הקלט הראשון ומחנות הצבא הראשונים.

בשאר חלקי הארץ החלו פעולות הגיוס מאוחר יותר. בירושלים, למשל, החל "מרכז-המיפקד" המקומי לפעול בתנופה רק ב-1 בינואר 1948 – לאחר שהעיר כבר עמדה, בפועל, במערכה הצבאית. בחיפה החלו לפעול בענייני הגיוס למן ה-22 בדצמבר 1947, וגם זאת לאחר שכבר מאז חודש דצמבר התנהלו קרבות בעיר. גם בחיפה וגם בירושלים נמצאו עדיין המשטרה והצבא הבריטיים. הקשר בין "מרכז-המיפקד" לבין ועדות הגיוס בכל רחבי הארץ קיים באמצעות נציגים מיוחדים מטעם המרכז, ששיירו בלשכות הגיוס והנחו את ועדות הגיוס המקומיות בעבודתן.

אחת הבעיות הבולטות הייתה התייצבות אנשי החי"ש של ה"הגנה" לשירות בפלוגותיהם, בלי לעבור את תהליך ההתייצבות על כל שלביו ובלי

שתהיה בידם פקודת גיוס רשמית. לרבים נראתה זו הדרך הטבעית וההגיונית – אך זכור לי, מניסיוני האישי, שתופעה זאת גרמה ברבות הימים לסיבוכים ביורוקרטיים; למשל, כאשר החלו לחשב את ותק השירות של המגויסים. "מרכז-המיפקד" הורה למפקדים המקומיים, שלא לקבל אל שורותיהם מתנדבים אשר טרם עברו את תהליך ההתייצבות ושאינן בידם פקודת גיוס מטעם מפקדת ה"הגנה" – אך יש לזכור שבלחץ הנסיבות, לא תמיד שעו להוראה הזאת.

עם תחילת שנת 1948, מערכת הגיוס פעלה במלואה בכל רחבי הארץ. בזו אחר זו פורסמו הכרזות (צווים), שהסדירו שורה של עניינים בתחום הגיוס. הכרזה מס' 3 (3 בינואר 1948) קבעה את חובת ההתייצבות של אחיות רחמניות, החל ב-18 בינואר; ההכרזה התייחסה לאחיות מכל הגילים, בין שהן עובדות ובין שאינן עובדות במקצוען. הכרזה מס' 4 (22 בינואר) אסרה את היציאה מן הארץ על כל בני 17-25, כלומר על כל ילידי 1923 עד 1931; "מרכז-המיפקד לשירות העם" הקים ועדה מיוחדת להסדרת האיסור הזה. כעבור חודש פורסמה תוספת לצו הנ"ל, והיציאה מהארץ נאסרה על בני 16 עד 40 (כלומר, השנתונים 1907-1932); ופורסמה תוספת לצו הנ"ל שהורתה לסוכנויות ולמשרדי הנסיעות, שלא לטפל בסידור ובאישור נסיעה לחו"ל במי שאין לו רשיון. הכרזה מס' 5 (1 בפברואר 1948) חייבה את כל בני 17-25 לשאת עימם, החל מיום 10 בפברואר, את כרטיסי ההתייצבות. כמו-כן חויבו כל מקומות העבודה וכל המוסדות הציבוריים והפרטיים לקיים ביקורת על ההתייצבות ועל נשיאת תעודות ההתייצבות. הכרזה מס' 6 (3 בפברואר) הודיעה על חובת שירות מלא לבני 19-23 למשך שנה לפחות. הכרזה מס' 9 (13 בפברואר) הורתה על חובת ההתייצבות של בני ובנות היישוב בגילים 17 עד 25, הנמצאים בחו"ל. צו מס' 10 הרחיב את החובה הזו על בני 26 עד 35 (גברים בלבד), כלומר ילידי 1912-1921; נקבע כי רווקים, וכן אנשים נשואים שאין להם ילדים, יהיו חייבים בגיוס מלא – ואילו נשואים בעלי ילדים יהיו חייבים בגיוס חלקי. בהכרזה מס' 12 (2 באפריל) חויבו כל הגברים הרווקים, וכן נשואים ללא ילדים, בני 18 עד 35, לשוב ארצה. באותו הצו נדרשו להתפקד נשים רווקות, ונשים וגברים נשואים בעלי ילדים; מי שעברו את גיל 35 היו פטורים.

אחר-כך הוקמה מערכת אכיפה. הכרזה מס' 14

משפחות יהודיות רבות. ייאמר מייד כי בסופו של דבר לא נמצא פתרון מניח את הדעת, והבעיה ליוותה את היישוב במשך כל מלחמת העצמאות. כאשר העלו את הסוגיה בפני בן-גוריון, בעקבות פניותיהן של המשפחות השכולות, ניתנה הוראה ללשכות הגיוס: "בן יחיד החייב בגיוס (בן יחיד, פירושו שאין לו אפילו אחות) אינו נשלח לשום יחידה לוחמת (פלמ"ח או חי"ש), אלא לשירותי עבודה או משק או לחי"מ בלבד."

ברוב המקרים, יד המפקדה הייתה קצרה מלכפות את ההוראה הזאת על אותם הבנים היחידים שהתעקשו להישאר ביחידות הקרביות. גם לא הועיל ההסבר – שהעיתונות (לרבות העיתון "במחנה" של ה"הגנה") נרתמה להפצתו – ולפיו שחרור הבנים היחידים משירות קרבי אינו זכות, אלא חובה. מרבית הבנים היחידים לא נשמעו להוראה הזאת: כאשר הוכרחו לעזוב את יחידתם, "ערקו" ליחידה לוחמת אחרת. אלה שצייטו, עשו זאת רק מתוך חרדה להוריהם.

הבדיקות הרפואיות בלשכות הגיוס

השירות הרפואי (ש"ר) של ה"הגנה" נשען בלעדית על המגזר האזרחי, כלומר קופות החולים ומגן דוד אדום (מד"א). השתתפותם של הרופאים והאחיות בפעולות המבצעיות ובתרגי-לים נעשתה בהתנדבות. כבר למן התקופה הרא-שונה של מלחמת העצמאות היה מאגר משמעותי של כוח-אדם בתחום זה: ה"הגנה" קיימה במערכת ההדרכה שלה קורסים לחובשים קרביים; כמו-כן נמצאו בארץ אנשים שרכשו ניסיון כרופאים צבאיים במסגרת הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה (בהמשך נעשו מאמצים, שנשאו פרי, להביא ארצה גם רופאים יהודים מהפזורה, ששירתו בצבאות אשר לחמו במלחמת העולם השנייה). חודש לאחר הכרזה מס' 3, בעניין חובת ההתייצ-

הורתה על פיטורי עובדים חייבי גיוס (בני 18 עד 35) שאין בידיהם תעודות התייצבות – או כאלה שהתייצבו, אך לא התגייסו לשירות כחוק; נקבע מפורשות איסור על קבלת חייבי גיוס לעבודה. האחריות לביצוע צו זה הוטלה על נותני העבודה יחד עם ועדי העובדים. כמו-כן נקבעה הטלת קנסות על מי שהעסיק חייבי גיוס. הכרזה מס' 15 (13 באפריל) הורתה על הקמת בית-דין עליון לדיון שיפוטי בעברייני גיוס.

עד ל-26 במאי 1948 פירסם "מרכז-המיפקד לשירות העם" 31 הכרזות. ב-2 ביוני 1948 הודיע ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, כי "החל מה-1.6.48 יוחלף שמו של "מרכז-המיפקד לשירות העם" ל"מרכז הגיוס של משרד הביטחון (הממשלה הזמנית)". בכך הסתיים המעבר ממוסד גיוס וולונטרי למוסד ממלכתי חוקי.

גיוס בנים יחידים לשירות קרבי

כבר עם ראשית המערכה התגלו מקרים, שבהם נפלו חלל בנים יחידים למשפחות. דבר זה הסעיר את הרוחות. חומרת הבעיה בולטת במיוחד על רקע השואה של יהדות אירופה, עת הוכחדו

תושבי תל-אביב מעיינים במודעות אבל על חללי המלחמה ובכרזות שונות – ובכלל זה בכרזות גיוס – שהודבקו על גדר ברחוב אלנבי

בות של אחיות, פורסמה הכרזה מס' 7 (5.2.1948), שהטילה חובת התייצבות על כל הרופאים והרופאות עד גיל 45.

עם פתיחת לשכות הגיוס בכל רחבי הארץ נוצרה בעיה חמורה של הצמדת רופאים אליהן לשם ביצוע הבדיקות הרפואיות ההכרחיות. בשל העדר רופאים בגיוס מלא לאיוש הלשכות נוצר צוואר-בקבוק רציני בתפקוד הלשכות; המצב נמשך עד שהגיעו למסקנה (אשר יושמה תחילה בתל-אביב), שיש לצמצם דראסטית את מספרן של לשכות הגיוס – ולרכז את פעולתן בלשכה מרכזית אחת, שבה ירוכו צוות רפואי מקיף, מאורגן תאיס-תאים, שיענה על כל צורכי הבדיקה. השיטה הזאת, שהוכתרה מיידית בהצלחה, הועברה לכל הערים הגדולות; במושבות הגדולות הוקמו לשכות מחוזיות, ואליהן הופנו כל חייבי הגיוס מכל המחוז.

המקורות מצביעים על הכושר הגופני הגבוה של היישוב היהודי בארץ. הדבר מוסבר בכך, שהיישוב היה צעיר באופן יחסי, והיו בו הרבה עובדים שעסקו בעבודה גופנית. כ-85 אחוזים מקרב המתייצבים סווגו כבעלי כושר קרבי מלא; מתוך 15 אחוזים שהוטלו עליהם בדיקות רפואיות נוספות, כ-10 אחוזים הופנו לשירותים צבאיים שונים – ורק חמישה אחוזים נפסלו לחלוטין.

סעד

עם המעבר לגיוס מלא, התעוררה לא רק שאלת המשכורת שיש לשלם למגויס אלא גם בעיית התמיכה במשפחתו. כל עוד גויסו גילאי 17 עד 25, לא נראתה הבעיה חמורה ביותר; הללו היו בעיקר רווקים, שברובם נסמכו עדיין אל שולחן הוריהם. אך המצב השתנה למן תחילת 1948, כאשר נכללו בשורות הצבא מגויסים מכל שכבות העם. חלק מהמגויסים היו מבוגרים, שפירנסו משפחות; הם היו מטופלים בבעיות כלכליות ואחרות, כגון הפסקת תשלום מיסי הסתדרות העובדים – שגררה בעקבותיה הפסקת השירות הרפואי של קופת החולים הכללית. נוצר צורך דחוף למצוא פתרון הולם לבעיות המגויס ומשפחתו.

בתחילה לא הייתה כתובת אחרת, זולת "מרכז-המיפקד לשירות העם". המרכז חיפש פתרונות שונים, ורובם ככולם היו ברוח קיומו הוולונטרי: לדוגמה, הקמת "בנק לחופשות", שהעובדים השכירים והמעסיקים יפרישו אליו ימי חופשה כדי לממן פעולות סיוע למגויסים. התוכנית

אושרה, וגם זכתה לתמיכת הסתדרות העובדים והתאחדות בעלי התעשייה – אך לא יצאה אל הפועל. וכמוה לא זכו להתגשם רעיונות אחרים. כעבור זמן-מה הוקם "הוועד היישובי למען המגויס ומשפחתו".

גם במטכ"ל ה"הגנה" הגיעה הוועדה לתפקידי מטה (כבר בינואר 1948) למסקנה שיש צורך דחוף בהקמת שירות סעד. מפקדי החטיבות המגויסות עמדו בלחץ כבד של חייליהן; אלה הצביעו על העובדה הקשה שאין ביכולתם לשרת ביעילות, אם לא יפתרו את בעיית התמיכה במשפחותיהם. בעניין העזרה הרפואית למשפחות המגויסים נחתם, ב-20 בפברואר 1948, הסכם בין מפקדת ה"הגנה" לבין מרכז קופת החולים הכללית, ולפיו ייחשבו המגויסים כחברי קופת חולים לכל דבר. בני משפחות המגויסים יבוטחו בביטוח משפחתי של קופת חולים, ודינם כדן חברות בקופת חולים המבוטחות ב-75 אחוזים. המגויסים ובני משפחותיהם יהיו מבוטחים באופן קולקטיבי גם בקרן נכות, וייהנו מכל הזכויות של חברי הקרן. התשלומים לקופת החולים ("כללית", "לאומית", "מכבי") הועברו במרוכז על-ידי גזרות ה"הגנה", לפי חישובים שנעשו ביניהן.

בנובמבר 1948 הקים המטכ"ל את שירות הסעד, שכלל כמה מחלקות פונקציונליות: סעד אישי (תשלומים, מענקים, בריאות וחינוך, טיפול בבעיות אנשי גח"ל, חיילים דתיים ואסירים בבתי-הכלא); סיוע משפטי לחייל ולמשפחתו; שמירת רכוש החייל בתקופת שירותו; הפעלת מחנות נופש; ותכנון עתידו של החייל עם שחרורו. כמו-כן מונו קציני סעד מרחביים, קצינים וסמלי סעד ביחידות וחוליות סעד ליד קציני הערים. מבנה זה נשאר בתוקף עד יוני 1949.

קצונה

מערך ההדרכה של ה"הגנה" הכשיר במרוצת השנים מספר לא מבוטל של מפקדי מחלקות בקורסי המ"מים. אולם עתה – עם המעבר לגיוס כללי של בני היישוב – נדרשו קצינים במספר רב יותר מהמצוי. "מרכז-המיפקד לשירות העם" סבר בתחילה, שיימנע מלקרוא לשירות את הקצינים שהתנדבו לצבא במלחמת העולם השנייה; זאת משום שהם נעדרו מביתם במשך שנים, ורק זה עתה החלו להתבסס בחייהם האזרחיים. אולם, המצב שנוצר עם הגיוס ההמוני אילץ לשנות את

בקפריסין, והגלו לשם את אלה שניסו להגיע לארץ כמעפילים. היות שכן, הוחל במקומות האלה – כבר משנת 1946 – באירגון יחידות "הגנה" ובהכשרתן הצבאית. היו בהן גם פרטיזנים יהודים ובעלי ניסיון צבאי, אך רובם חסרו כל ידע צבאי. חלקם הקטן הגיע לארץ לפני הקמת המדינה, ורובם לאחר הקמתה. המחנות של המגורשים בקפריסין נסגרו, בהוראת הממשלה הבריטית, רק ב-8 בינואר 1949.

ב-4 באפריל 1948,

בהכרזה מס' 13, פורסם צו לעולים החדשים: הפטור מגיוס, שניתן לכל עולה חדש במשך ששת החודשים הראשונים לשהותו בארץ, בוטל (בהסכמת הסוכנות היהודית); ומעתה והלאה "חלה חובת ההתייצבות על כל הגברים בני 18 עד 35 (ילידי 1912-1929) מהעולים החדשים, בדיוק כמו בני היישוב בארץ". הגיוס הזה (גח"ל) יועד לעולים שכבר נמצאו בארץ וגם לבאים החדשים; מרבית המגויסים במסגרתו הגיעו לאחר ה-15 במאי 1948. היות שנכללו בהם רבים שהיו בלתי מוכנים ובלתי מאומנים לפעילות מבצעית, היה צורך להכשירם. מהותה הבסיסית של ההכשרה התמצתה בהרגלי משמעת ובחישול ראשוני, שיועדו להקל על קליטתם ביחידות הצבא. מסתבר כי בשיא מצבת כוח-האדם של צה"ל (יותר ממאה אלף מגויסים), גח"ל היווה כרבע עד שליש בעוצבות קרביות מסוימות, שסבלו אבידות כבדות במהלך המלחמה, אנשי גח"ל היוו אפילו כמחצית מכוח-האדם.

קליטת אנשי גח"ל עוררה בעיות מסובכות למדי, החל במחסום הלשוני וכלה בהסתגלות החברתית. נוצר לא מעט מתח בין הקולטים לנקלטים. בקרב הראשונים נוצרה לאיש הגח"ל תדמית של אדם גלותי שאינו מתאים לדמות של בן הארץ ויליד הארץ. רווח התואר המזלזל "גחלץ"

המדיניות: הכרזה מס' 8 (8 בפברואר 1948) ציוותה על חובת ההתייצבות של קצינים וקצינות מכל הגילים ושל בעלי דרגות (גברים ונשים מדרגת קורפורל [רב-טוראי] ומעלה) עד גיל 35. כבר ב-29 בפברואר דווח ב"מרכז-המפקד" כי בכל הארץ התייצבו 5,000 איש ואישה, וחלקם כבר נכנסו לשירות פעיל. במקביל אירגנה "ההגנה" את קורס המ"מים האחרון בין 22 בפברואר ל-15 באפריל 1948. היו בו 250 חניכים, ובוגריו הוצבו ביחידות בטרם החלה הפלישה של צבאות ערב הסדירים לארץ.

הגח"ל (גיוס חוץ-לארץ) והמח"ל (מתנדבי חוץ-לארץ)

פרוץ מלחמת העצמאות, סכנת הפלישה של צבאות ערב הסדירים ואבידות "ההגנה" חייבו את האחראים לגיוס היישוב להזדקק לא רק לשירותם של תושבי הארץ, אלא למצות גם את מאגרי כוח-האדם של העם היהודי.

עוד קודם לכן החלה "ההגנה" לטפל באירגון ניצולי השואה באירופה, שוכני מחנות העקורים, וגם בצעירים אקטיוויסטים מארצות צפון אפריקה. אולם הבריטים מנעו את העלייה ההמונית של שוכני המחנות מאירופה; הם גם הקימו מחנות

גחלצים", שהוענק לאנשי גח"ל. ואילו בין אלה התפשטה ההרגשה, שהם מנוצלים כ"בשר תותחים" ונשלחים למשימות התאבדות.

בתוך זמן לא רב – בעיקר בעקבות קרב לטרון ב-23 במאי 1948, שבו השתתפו לראשונה פלוגות של חיילי גח"ל – החל בארץ "מסע לחישות ורינונים, שמועות וסילופים, מהם בתום-לב ודאגה ומהם בזדון", כדברי ד"ר יעקב מרקוביץקי בדוקטורט שלו על גח"ל. מרקוביץקי גורס כי "נופחו ממדי הכישלון והאבידות לאין שיעור, עד כי בזיכרונם הקיבוצי של ותיקי היישוב נצטייר מבצע 'בן-נון' א' כקטל נורא וכקרב העקוב מדם במלחמת-העצמאות." הגיעו הדברים עד כדי כך, שבדיון במליאת הכנסת האחת-עשרה, בימים 18-20 בנובמבר 1985[!], נקב ח"כ עוזי לנדאו תחילה במספר של 2,000 חללים בקרב הראשון בלטרון – ו"התפשר", לאחר דין ודברים עם יושב-ראש הישיבה, על 1,000 חללים.³ אלוף (בדימ') שלמה שמיר, שהיה מפקד המבצע, חקר בקפדנות ובדקדקנות את מספרי האבידות בשני הקרבות של לטרון; המחקר התייחס ספציפית גם לחללי העולים החדשים: מתוך 140 עולים חדשים, שהוצבו בחטיבה החדשה שלו (חטיבה 7), השתתפו בקרב הראשון (23.5.48) 60 עולים חדשים. בקרב נפלו 23 לוחמים, מהם שמונה עולים. בקרב השני, כעבור חמישה ימים, השתתפו 58 עולים; ומתוך 11 הנופלים היו חמישה עולים חדשים. בפרק הזמן שבין שני הקרבות נפל עולה אחד; ולאחר הקרב השני – עוד עולה אחד.⁴

העובדה היא שנעשו מאמצים כנים להעניק לחיילי גח"ל קליטה טובה ביחידות שבהן הוצבו. כדוגמה יכולה לשמש חטיבת "גבעתי": קצין החינוך, אבא קובנר – שהיה מפקד יחידת פרטיזנים יהודית ביערות ליטא – השקיע מאמץ רב בקליטת אנשי גח"ל. ד"ר מרקוביץקי גורס, שחרף כל המגבלות, ובראשן העכבות בתקשורת הלשונית, "נטמעו אנשי גח"ל והפכו לנדבך בולט במערך הלוחם והמסתער..." זאת ועוד, "קרבות ההכרעה בשלב האחרון של המלחמה רצופים במעורבות אינטנסיבית של אנשי גח"ל בקרבות מעורבות, שהקנתה להם לגיטימציה והכרה שוויונית בקרב עמיתיהם, הלוחמים בני הארץ."

קבוצה נוספת היא אנשי מח"ל. המתנדבים – כנבדלים מהעולים – הוגדרו, במסמך סודי מאוקטובר 1948, כ"אנשים שבאו ארצה על מנת

להתגייס לצבא ולעזור בהקמת המדינה בתקופת המלחמה; כוונתם לחזור לארצותיהם לאחר תום המלחמה..."⁵ סוגיה זו תידון בהמשך. אולם יש להזכיר כאן את קיומן של שתי תופעות:

1. "הקומנדו הצרפתי", שאחרי גלגולים שונים צורף לגדוד 9 בחטיבת "הנגב" של הפלמ"ח – ושאנשיו נאבקו להיכלל בהגדרת מח"ל כדי לזכות בזכויות המיוחדות הקשורות בה.
2. הכוונה להקים "בריגדה ציכית", שבסופו של דבר לא נתמשה.

הצורך בעתודה מרכזית מטכ"לית

סמוך מאוד לפרוץ פעולות האיבה הוקמו, לפי התקנים שהוכנו במטכ"ל, גדודי החי"ש וחטיבותיו וכן גדודים וחטיבות של הפלמ"ח. בעוד שחטיבות החי"ש היו מרחביות ויועדו מלכתחילה להילחם במרחבן, הרי חטיבות הפלמ"ח יועדו לשמש כעתודה בידי הפיקוד העליון להפעלה בכל רחבי הארץ. אולם מהר מאוד נתגלה הצורך להצמיד גם את חטיבות המחץ למרחבים קבועים: עוד לפני פרוץ המלחמה הוצמדה חטיבת "הנגב" להגנת מרחב הנגב, ומפקדתה שימשה כמפקדה מרחבית; המצב החמור שנוצר עם פרוץ הקרבות במרחב ירושלים חייב להצמיד את חטיבת "הראל" למרחב הזה; ובשל מצב החירום בגליל העליון הוצבה חטיבת "יפתח" למרחב הזה. כך נוצר מצב שבידי המטכ"ל של ה"הגנה" לא נשארה כל עתודה ניידת ובלתי מרוקנת.

כאשר המצור על ירושלים העברית חייב נקיטת צעדים מיוחדים, לא היה מנוס מלקבץ כוח משימה מיוחד למבצע "נחשון" לשם פריצת המצור והזרמת תגבורת ואפסניה לירושלים. כדי להקים את הכוח הזה בוטלו קורסים ארציים, ורוכזו יחידות מכמה חטיבות. עם סיום המבצע פוזר הכוח, הקורסים חודשו, ויחידות המשנה הוחזרו לעוצבות האם שלהן.

לקראת היציאה הסופית של הבריטים ולקראת פלישת צבאות ערב הסדירים מהארצות השכנות התגבש הצורך להקים ללא דיחוי כוח עתודה מרכזי. לשם כך הוקמה חטיבה 7; ושוב נעשה הדבר על-ידי ביטול קורסים ארציים וריכוז כוחות מהעוצבות הקיימות. הפלמ"ח נדרש להקצות כוחות להקמת הגדוד המשוריין במסגרת חטיבה 7; לשני מבצעי "בן-נון" שהחטיבה ביצעה בגזרת לטרון

ציוד, חימוש והדרכה של מעצמות המערב כצרפת ובריטניה הגדולה. בקרבות אלה הייתה יד צה"ל על התחנתונה. בנוסף לקרבות לטרון של חטיבה 7 בדרך לירושלים יש להזכיר עוד שני קרבות בולטים: בליל 2 ביוני 1948 נכשלה חטיבת "גבעתי" בניסיונה לעקור את הצבא המצרי ממערכו באזור אישדוד; כוחות חטיבת "כרמלי" הצליחו להשתלט כמעט לחלוטין על העיר הערבית גינן – אך נהדפו ממנה, ב-4 ביוני, על-ידי כוחות עיראקיים סדירים, שהסתייעו בכוחות אוויר ובארטילריה. אלוף (בדימי) שלמה שמיר מסביר בספרו על קרבות לטרון: "עמדנו במשימה של הקמת צבא תוך כדי לחימה, ללא חיילים מאומנים דיים וללא נשק מתאים. עשינו זאת בטרם גובשו היחסים בין המדינה לצבא, כשהמשמעת נתפשה ויושמה בצורה שונה על-ידי מפקדים שונים, תלמידי אסכולות שונות... עקב המחסור בנשק, בעיקר בנשק מסייע גדודי ובתותחים, ובהעדר כמעט מוחלט של זרוע אווירית – נוצר פער גדול ביחסי הכוחות בינינו לבין האויב בחזיתות

השונות...⁶

אולם קרבות אלה – שנתפשו מיידית ככישלונות מבצעיים – הוערכו בקרב הערבים בצורה שונה: הפגנת הכוח של צה"ל שמה לאל את האשליה הערבית, שיהיה "טיול" קל – לעבר ירושלים, תל-אביב וחיפה – נוכח "פרטיזנים" יהודים חובבנים.

שירות נשים

מאז ייסודה של ה"הגנה", שיתופה המלא של האשה היה אחד מעקרונות היסוד. גם בהתגייסות היישוב למאמץ המלחמתי הבריטי במלחמת העולם השנייה נטלו הנשים חלק פעיל בשירותי העזר לנשים של הצבא ושל חיל האוויר הבריטיים. לכן לא היה כל דבר יוצא דופן, כאשר הכרזה מס' 22 (28 באפריל 1948) הודיעה על גיוס ל"חיל עזר נשים" (חעי"נ), ששמו הוסב אחר כך ל"חיל נשים" (ח"נ); כל הנשים הרווקות והנשואות בלי ילדים בנות 18-25 (שנתונים 1922 עד 1929) נדרשו להתייצב לשירות מלא. הוקם מערך התייצבות, בדיקה, קליטה והדרכה לבנות ח"נ;

צורפו אליה גדודים מחטיבות אחרות (במבצע הראשון שולב גדוד מחטיבת "אלכסנדרוני", ובמבצע השני שולב גדוד מחטיבת "גבעתי"). בהמשך הוקמה חטיבה משורינת – חטיבה 8 – כעתודה ארצית.

בפועל, רק לקראת סוף מלחמת העצמאות – עם יצירת חטיבות המחוז המרחביות – ניתנה האפשרות לשחרר את חטיבות חיל הרגלים מעול האחריות על מרחב טריטוריאלי ולהעמידן לרשות המטכ"ל של צה"ל לצורך הפעלה ניידת בכל מקום שיידרש.

כישלונות מבצעיים בתחילת המלחמה

עידן חדש החל עם ראשית פלישת צבאות ערב הסדירים וראשית המעבר מה"הגנה" המחתרתית לצבא ההגנה לישראל – עת, כדברי בן-גוריון (בפקודת היום שלו להקמת צבא ההגנה לישראל מ-31 במאי 1948) "יצאה ה'הגנה' מהמחתרת ונהפכה לצבא סדיר".

או אז התחוללו כמה קרבות של צה"ל נגד הצבאות הסדירים הערביים; אלה נהנו מאירגון,

דתי, אינה יכולה להתגייס – פטורה מחובת השירות." זה נראה כהוראת שעה – והפך להוראת קבע, הקיימת בניסוחה זה עד היום. השירות הצבאי של בחורי הישיבה, שמספרם הכולל היה אז 800 בכל הארץ, לא הוסדר בצורה חותכת; הוא נקבע במגעים בין אישים של שני המגזרים, ובפועל ממשיך להסעיר מדי פעם את דעת הקהל במדינה.

החתייה לצבא אחיד

לבן-גוריון, שהיה הדמות הדומיננטית במלחמת העצמאות, הייתה עמדה מגובשת לגבי הצורך בקיום צבא אחיד. היא באה לידי ביטוי עם חיסול הארגונים הפרושים, ובמיוחד בפרשת "אלטלנה" – לאחר ניסיונות של הסדרים שונים של קיום מעין-אוטונומי בעבור גדודי אצ"ל במסגרת צה"ל. כמו-כן עמד בן-גוריון בהתנגדותו ללחץ של המגזר הדתי לקיים יחידות דתיות נפרדות. הוא גם עמד על ביטול המטה הנפרד של הפלמ"ח; לאחר

איישו אותו מפקדות, שרכשו ניסיון כקצינות במסגרת הצבא הבריטי. בתחילה דובר על גיוס של 7,000 בנות; האירגון היה מיועד לביצוע בשבעה גדודי ח"נ – אחד לכל חטיבת צה"ל (בחטיבות הפלמ"ח היו בנות כבר קודם לכן, בעיקר במסגרת גרעיני ההכשרה המגויסים).

עם הרחבת צה"ל והקמת זרועות הים והאוויר בו, הוקמו גם לידן יחידות ח"נ. בסוף 1949 היו 13,500 חיילות ביחידות חיל הנשים.

בעיות גיוס במגזר הדתי

ייחוד נוסף התעורר עם ראשית ההכנות לגיוס כללי, כאשר צצו בעיות מיוחדות בקשר למגזר החרדי – וזאת בשני תחומים: האחד, גיוס נשים דתיות; האחר, גיוס בחורי ישיבה.

לא אאריך בסוגיה מיוחדת זאת, ורק אציין כי ב-9 בדצמבר 1947 העביר דוד בן-גוריון את ההוראה הבאה ל"מרכז-המפקד": "כל נערה או אישה אשר, מטעם דתי או מטעם הווי משפחתי

חטיבת הנגב כובשת את באר-שבע. 20 באוקטובר 1948

כעבור יותר משנה – לאחר סיום מלחמת העצמאות – הונחה על שולחן הכנסת טיוטה לחוק שירות הביטחון. החוק נדון בשש ישיבות, אושר ב-8 בספטמבר 1949 ופורסם ב-15 בו כ"חוק שירות הביטחון תש"ט". החוק מסדיר את מבנה הצבא ואת תפקודו. הוא נכנס לתוקף ב-1 באוקטובר 1949 ומהווה את אחד החוקים הראשונים של מדינת ישראל. בזה נסגר המעגל של המעבר מכוח צבאי וולונטרי מחתרתי אל כוח ממלכתי.

הקמת צה"ל ועם ייסוד דרג מפקדות החזית בשרשרת הפיקוד של הצבא לא היה עוד מקום למטה מיוחד של הפלמ"ח.

* * *

ב-26 במאי 1948 פירסם בן-גוריון את "פקודת צבא הגנה לישראל, תש"ח-1948". ב-31 במאי הוא הביא לאישור הממשלה את נוסח השבועה לצה"ל. באותו היום הוא גם פרסם את פקודת היום להקמת צה"ל, שכללה גם את נוסח השבועה.

הערות

4. שמיר, שלמה, " ... בכל מחיר" – ירושלים, ת"א, 1994, עמ' 474.
5. "בעיות גיוס חו"ל", דוח סודי מיום 21.10.48, ארכיון צה"ל.
6. שמיר, שלמה, שם, עמ' 8.

1. סלוצקי, יהודה, ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי: ממאבק למלחמה, ת"א, 1972, עמ' 1330.
2. שם, עמ' 1457.
3. דברי הכנסת, ישיבות קלי"ח-ק"מ, 18-20 בנובמבר 1985, 472/73.